

Kapitel 1

Emil i Nolde

I mit barndomshjem var der fred

Emil Nolde vokser op på en gård i den lille sønderjyske landsby Nolde. Han bliver født i 1867, og netop omkring dette tidspunkt har området, hvor Nolde ligger, en omtumlet tilværelse med hensyn til nationalt tilhørsforhold. Efter den 2. slesvigske krig i 1864 mister Danmark hertugdømmerne Holsten, Lauenborg og også Slesvig helt op til Kongeåen, og landsbyen Nolde bliver en del af Preussen. Få år senere i 1871 samles de mange forskellige tysktalende stater – og også *hele* Slesvig – i det Tyske Kejserrige, så nu hører Nolde til Tyskland. Da Tyskland taber 1. Verdenskrig, lægges der fra amerikansk side op til, at befolkningen i græseområder selv afgør, hvilket land, de vil høre til. Der afholdes folkeafstemning i 1920 i en stor del af Slesvig, og landsbyen Nolde kommer nu til at ligge på den danske side af grænsen. Så Emil Nolde vokser op på et sted, der er kastebold mellem nationer, og som sådan også ligger midt i et kulturelt krydsfelt.

Det lille landsbysamfund består af 5 bøndergårde og 4 mindre huse. Nolde angiver indbyggertallet til at være 68. Det er en egn, der uanset om man betragter den fra København eller Berlin, er periferi. Her går udviklingen kun langsomt fremad; ifølge Nolde er det et isoleret lille hjørne af verden, hvor *det forstyrrende i vores tid, jernbane, aviser, radio og biler*¹ overhovedet ikke griber ind i de rutiner, der her har bestemt livet i generationer. Noldes fødegård, der er en af de ældste – muligvis endda den ældste på hele egnen, har været i familiens eje i 9 generationer. Noldes familie på mødrene side har levet deres liv på gården så langt tilbage som til 1694, da gården blev bygget. De dybe historiske rødder er basis for en stor rigdom af traditioner, som Nolde værdsætter; han fremhæver, hvordan mange af de funktioner, som i byerne og senere også på landet udføres af forskellige 'fagfolk', stadig udføres lokalt på gården. Man slagter og parterer selv grisen, man røger og salter kødet, man kærner smør af sin egen mælk, man brygger øl, og man bager sit eget brød. Det er et liv, hvor man så vidt muligt er selvberoende, hvor man stort set lever, som man altid har gjort – i overensstemmelse med oprindelige urgamle sædvaner.

Nolde beskriver indgående gården: det er en typisk firlænget gård med gårdsplads og brønd med pumpe i midten. Der er et stuehus, lo, lade og stald. Han beskriver det oprindelige harmoniske præg, der er karakteristisk for de stolte vestslesvigske bøndergårde; og han beklager de forskellige modeluner, der stille og roligt forvandler bygningerne til et sammensurium af stilretninger.

Meget tidligt i sin selvbiografi² fremhæver Nolde fortidens dyder. Den moderne udvikling opfatter han som forstyrrende i forhold til tidligere tiders stabilitet og ro, og udviklingen har også ødelagt gamle dages sikre fornemmelse for æstetik. For ham er udvikling ikke bare fremskridt, men ofte også et tydeligt og eklatant udtryk for forfald.

Området, hvor Nolde kommer til verden, er som sagt typisk grænseland. Her er der mulighed for at vælge mellem flere regionale og nationale identiteter. Nolde skriver selv, at han er resultatet af en blanding af

¹ Emil Nolde: *Das eigene Leben*. Side 18

² Første bind af selvbiografien udkommer i 1931 med titlen *Das eigene Leben*, da: Mit eget Liv

slesvigsk og frisisk blod³. Moren⁴ er slesviger og faren⁵ er friser. Sprogligt vokser han også op med et kludetæppe af muligheder. Selv beskriver han denne babyloniske forvirring på følgende måde: *Sproget på egnen er, som i mange grænseområder, en blanding. Mit almindelige talesprog i drengetiden var sønderjysk, skolesproget var højtysk, religionsundervisningen var på rigsdansk, sproget på veje og markeder plattysk. Disse fire "halve og hele" sprog taler alle i dette grænseområde, og for friserne vedkommende kommer frisisk oveni.*⁶ Denne sproglige mangfoldighed er også en del af forældrenes identitet. I de 7 år, de er forlovede, skriver de breve til hinanden, faren på tysk, moren på dansk!

Noldes mor er blid og kærlig, faren er streng og dominerende. Denne nærmest klassiske fordeling af roller i den traditionelle patriarkalske familie beskriver Nolde allerede i begyndelsen af *Mit eget liv*. Da han bliver ældre og er kommet væk hjemmefra, fortæller han selv, hvordan han langsomt forsoner sig med sin autoritære far, men det sker først efter en hård løsrivelsesproces og et opgør og oprør mod faren og altså først på mange års afstand af barndommen. Som dreng oplever Nolde sin far som uretfærdig og uden forståelse for hans særlige temperament, selvom han også hele tiden forsøger at give et nuanceret billede af ham. På den ene side er faren *populær, skarpsindig, så langt hans horisont rakte, dygtig til sit arbejde*⁷. På den anden side er han streng. *Særlig streng var han over for mig, og desværre blev han ledet af nogle forkerte forudsætninger*, skriver Nolde. Han fortsætter: *Jeg var helt sikkert en slyngel. Men hans sans for det praktiske og lønsomme havde jeg ikke, og måske derfor kunne han tage fejl i forhold til mig.*⁸ Umiddelbart efterfølgende afbalancerer Nolde sit billede af faren ved at opremse alt det positive, man kan sige om ham: han bestrider 7 delvis ulønnede hverv ud over arbejdet på gården; der er aldrig kommet et urent ord over hans læber; han er specialist hvad angår heste, og han er vejrkyndig – en vigtig egenskab, når man driver et landbrug. Men det er naturligt nok for denne tid også ham, der tager affære, når Nolde er gået over stregen: *Min far kunne blive heftig. Så foldede han et tov sammen og foroverbøjede hovedet mellem hans knæ, blev jeg slyngel gennemtævet, indtil jeg græd højt og skreg "kære, kære far".*⁹

Egentlig er det ganske bemærkelsesværdigt, at Nolde giver et så forholdsvis positivt billede af sin far, på trods af at han må have oparbejdet et had til ham som afstraffende og uforstående autoritet. For Nolde er det vigtigt, at forholdet til faren, der tydeligvis i barndommen har været præget af distance, i hans erindringer i det mindste skal fremstå nogenlunde harmonisk. Det er den modne mand, der her tilrettelægger sit og sin families eftermæle. Han er trods alt mere end 60 år, og altså på ganske lang afstand af sine drengeår, da han fortæller og fortolker dem.

Med hensyn til moren er billedet derimod helt og aldeles entydigt. Hun er kærlig og omsorgsfuld og hun har – som Nolde selv – en udpræget æstetisk sans. Allerede på anden side i *Mit eget liv* får moderen følgende ord med på vejen: *Min mor var kærlig og smuk og god. Hun var særlig glad for smukke ting og tog sig meget af blomsterne i haven.*¹⁰ Moren har en særlig tæt forbindelse til naturen, både til dyrene og blomsterne. Det er hende, der bringer mælken ud til kalvene, hun fodrer året rundt gårdens dyr og går meget op i deres velbefindende, og dyrene på deres side belønner hende ved taknemmeligt at følge efter

³ Emil Nolde: *Das eigene Leben*, side 12

⁴ Hanna Christine Bonnichsen (Hansen) (1830-1902)

⁵ Niels Hansen (1831-1891)

⁶ Emil Nolde: *Das eigene Leben*, side 41

⁷ Ibid. side 12

⁸ Ibid. side 12

⁹ Ibid. side 37

¹⁰ Ibid. side 12

hende. Hendes interesse for havens mange blomster er en direkte udløber af hendes højt udviklede sans for alle smukke ting, som også betyder, at hun interesserer sig for smukt tøj: vævede hvergarnsstoffer, fine tønderkniplinger og håndvævet silkestof indgår i morens beklædning, og Nolde er yderst opmærksom på det. Han føler sig endda også overbevist om, at morens fornemmelse for det æstetisk raffinerede gør ham selv modtagelig for og opmærksom på det, som er smukt.

Den daglige husholdning er derimod ikke noget, hans mor går særligt op i. Hun laver en sjælden gang mad, og når hun gør det, *var det en fest*¹¹, men ellers er det hans moster Ellen, der står i køkkenet, og som også sørger for rent og helt tøj. Det er også hende, der i hverdagen tager sig af børnenes opdragelse med ganske radikale metoder: *Når jeg havde gjort noget slemt, tog hun mig i fødderne med hovedet nedad og holdt mig hen over vaskekummen. Der kommer du ned, sagde hun. Dernede så jeg spejl billedet af mig selv, og det var skræmmende.*¹²

Men selvom han trods alt husker, at hans moster Ellen til tider også kan være omsorgsfuld, er det forholdet til moren, der fra den tidligste barndom er både intimt og kærligt; han og moren har de samme "åndelige" værdier, og han forguder hende. Det anstrengte forhold til faren skyldes ifølge Nolde, at hans værdier går i retning af det nyttige og praktiske, altså det materielle. Netop det materielle gør Nolde livet igennem en dyd ud af at foragte.

Retrospektivt oplever Nolde sig i kontrast til sine søskende, specielt i forholdet til de tre ældre brødre. Den ældste, Hans, er godt begavet og myreflittig, og han klarer sig da også flot i skolen. Alligevel bringer han det ikke særlig vidt i livet. Han arbejder hårdt i landbruget, udfører *dødt arbejde*¹³, som Nolde kalder det, og så bliver det alligevel kun til et liv på det meget jævne. Da han er 65 får han endelig trykt en artikel, som han indkasserer 40 Mark for. Det er *den verdslige fortjeneste, som hans sjældent gode begavelse gav ham i et langt liv.*¹⁴

Den næste bror i rækken, Nikolai, går det efter Noldes mening heller ikke specielt fremragende for, selvom han både er god i skolen og har hænderne godt skruet på. Alt, hvad der roterer og snurrer rundt, tiltrækker ham, og i stedet for at overtage den fædrene gård, hvilket egentlig var meningen, køber han et savværk. Han har imidlertid ikke det ringeste begreb om, hvad der er god smag, tværtimod lykkes det ham altid at frembringe noget direkte grimt, så selvom han lever yderst sparsommeligt hele livet og også arver flere gange, slutter hans liv, uden at han har bragt det til noget.

Den yngste storebror er Leonhard. Han er familiens klovn. Hans fantasi er legendarisk, og han kan få alle til at grine. Selv faren, der normalt ikke er til at spøge med, må overgive sig, når Leonhard udfolder sin afvæbnende humor. Da han bliver ældre, ændres hans væsen fundamentalt, og han udvikler en blanding af dyb religiøsitet og kras materialisme, som Nolde tager skarpt afstand fra.

Selv er Nolde ikke noget dydsmønster i skolen, tværtimod. Han beskriver sig selv som doven og uden nogen som helst motivation for skolearbejdet. Han forstyrrer undervisningen, sidder regelmæssigt efter, og må endda gå et år om. Han får også regulære tæv af lærerne. Normalt kan han holde masken, men én gang bliver han slået så hårdt i ansigtet, at han ikke kan holde tårerne tilbage. I trods påstår han, at alt ser rødt ud for ham, og han får lov til at blive hjemme med bind for øjet en hel uge. En anden gang resulterer en

¹¹ Ibid. side 13

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

forstuvet fod i 6 ugers pause fra skolen; *det var en herlig tid*,¹⁵ husker han med tilfredshed.

På trods af en udpræget ringe indsats i skolen lykkes det alligevel for Nolde – i modsætning til de tre brødre – at blive til noget i verden. Og selvom kampen for anerkendelse er meget lang og besværlig, er han i en alder af godt 60 år en kendt maler. Nolde synes at se det som skæbnens ironi, at netop han, der ikke gør sig særligt umage i skolen, distancerer sig fra sine 'dygtige' søskende og er den eneste, der kommer frem i verden.

Set med Noldes øjne har livet på landet været en barriere for alle tre brødre. Og han spørger sig selv, hvad der ville være blevet af dem, *hvis de i stedet for hårdt arbejde på forældrenes gård havde haft mulighed for at få en uddannelse i byen*.¹⁶ Men det fik de ikke, og de var ikke i stand til – som Nolde – at rive sig løs fra *den hjemlige jord*.

Lillesøsteren Cathrine har ingen særlige talenter, men hun er en sød pige, der senere, da hun selv har stiftet familie, forsøger at opretholde et vist familiesammenhold. Nolde overvejer ikke, hvad der kunne være blevet af hende, hvis hun havde fået chancen for at uddanne sig! Men hun får sig trods alt en skarpsindig mand, tre døtre og tre sønner.

I store træk giver Nolde et billede af sin barndom som var det en normal opvækst for en dreng på landet. Når skolen ikke lægger beslag på tiden, må han hjælpe til med arbejdet på gården. Han passer køerne, klipper fårene, kører hø i laden og ser til bistaderne. Han leger også med de jævnaldrende drenge, fisker i åen, steger kartofler over bål, alt det, som drenge nu engang gør. Hertil hører også drengestreger; for eksempel samler han frøer sammen i sine lommer og slipper dem løs derhjemme i løbet af natten. Han opdigner storebror til at skyde en hane med en hjemmelavet flitsbue. Som lidt større dreng sidder han i skjul sammen med kammeraterne og ryger. De spiller kort. Og de går hemmeligt på jagt – efter vildgæs.

Men Nolde skiller sig også ud fra de andre drenge på afgørende punkter. Allerede som 5årig opdager han, at han er god til at lave lerfigurer. Han beskriver ligefrem trangen til at skabe som en kriblen i fingrene. Tidligt begynder han også at tegne; han fremstiller sine egne farver af hylde- og rødbedesaft, og en kasse med farver, som han et år får i julegave, gør ham lykkelig. Når de andre drenge og piger løber på skøjter, sidder han inde i den varme stue og tegner.

Som sagt er skolen et martyrium for ham, men i tegnetimerne fejrer han triumfer. Læreren ser hans talent, og han får lov til at tegne for. Endelig føler han, at han kan noget, som de andre ikke kan. Og han maler alt over, selv billederne i bibelhistorien. Han lever i en *farvelykke*¹⁷, som han selv beskriver det. Jo ældre han bliver, jo mere tegner og maler han.

Da han er færdig med skolen, arbejder han hele det efterfølgende år på forældrenes gård. Det er et arbejde, som forekommer ham fuldstændig meningsløst, så lige så snart han har chancen for det, tegner han. Han tegner overalt, på bjælker og på døre. Han tegner mennesker, landskaber køretøjer, ja – han bruger endda et lille stykke spejl så han nøjagtigt kan gengive et billede af sit eget øje, hvor man kan tælle de enkelte øjenhår.

Tidligt får Nolde også et forhold til naturen. Han samler frø fra træerne, og det lykkes for ham at få ahorn, ask og egetræer til at vokse op i et lille stykke af haven, som han har ansvaret for. Han holder gangene i "sin"

¹⁵ Ibid. side 47

¹⁶ Ibid. side 15

¹⁷ Ibid. side 41

lille have pertentligt rene, og fordi forældrene roser ham, lægger han en endnu større ære i at gøre det hele pænt.

Han har sans for de smukke udsikter i panelerne rundt om alkoverne i forældrenes stue, han beundrer de fint formede drengefigurer på husets sølvskeer, og som sagt er han meget opmærksom på morens smukke tøj. Da moren spørger ham, om han kan lide hendes kjoler, svarer han henført: *Ja, mor*.

Så ved siden af den helt almindelige dreng, som leger helt almindelige lege med jævnaldrene kammerater, er der en dreng, der fintfølede registrerer de æstetiske sider af tilværelsen, og som også meget tidligt selv skaber noget æstetisk med sine hænder. Det er en dreng, der har tæt kontakt til både de maskuline og de feminine sider i sig selv.

Helt afgørende for Noldes videre udvikling bliver imidlertid den næsten totale forandring, der sker i hans væsen, da han kommer i puberteten. Selv beskriver han det sådan: *Men da jeg blev 15, skete der en forandring. Jeg blev genert, indelukket, religiøs og sky*.¹⁸ Han kan slet ikke være sammen med piger; han kan ikke finde på noget at sige til dem, og han skammer sig i den grad over sig selv. *Jeg gik væk – forstemt, selvbefredende, bitter og dybt bedrøvet, fordi jeg var blevet et så besynderligt menneske. Enhver solbeskinnet skønhed i livet var blevet taget fra mig. Det var, som om jeg var blevet sat ud i en ørken for at finde mig selv, i en tung ensomhed, som menneskeligt næsten ikke var til at bære*.¹⁹

Denne grundlæggende ændring i retning af det ekstremt introverte følger – som vi skal se det – Nolde i mange år. Han har ikke noget naturligt forhold til det andet køn; han føler sig klodset og kan ikke komme i tanke om noget fornuftigt at sige, når han er sammen med piger og senere også med kvinder. Sandsynligvis hænger ændringen sammen med en angstprovokerende vågnende seksualitet, som samtidige dybe religiøse spekulationer kun gør endnu mere skræmmende.

Nolde beskriver blandt andet en lille scene, der har prentet sig ind i hans bevidsthed: Han er 15 eller 16, og ude i loen overværer han tilfældigt et kort møde med et ikke ubetydeligt erotisk islæt mellem storebroren og en af gårdens tjenestepiger. De fletter fingre og pjanker forelskede med hinanden. Mere bliver det ikke til. Og alligevel gør det et meget stort indtryk på ham; så meget, at han stivner. Denne uventede oplevelse gør ham på en måde glad, men samtidig skriver han, at *han fik det helt mærkeligt*.²⁰ Når seksualiteten rykker tæt på, får han det også de næste mange år *helt mærkeligt*.

Her midt i puberteten læser han meget i Bibelen, og det lykkes ham subtilt at kombinere bibellæsningen med en tydelig seksuel fantasi: *Af og til gik jeg alene ud over marken, drevet af tanker og ubestemte følelser. I det høje korn, helt uset, lagde jeg mig på ryggen på jorden med lukkede øjne og armene strakt ud til siden, og så tænkte jeg: Sådan lå Din frelser Jesus Christus, da mænd og kvinder tog ham ned fra korset, og så vendte jeg mig om og krattede en revne i jorden, som jeg lagde mig henover, og i en ubestemmelig tro drømte jeg, at hele den store vidunderlig jord var min elskede*.²¹ Men fantasien formår ikke at løsne hans lammende krampagtighed i forhold til kvinder.

Religion og særligt pietismen har i det hele taget et godt tag i folk på egnen omkring Nolde. Både Noldes mor og far er klart religiøse; Nolde forsøger ganske vist at nedtone religionens betydning i hjemmet: *I mit*

¹⁸ Ibid. side 12

¹⁹ Ibid. side 52

²⁰ Ibid. side 43

²¹ Ibid. side 53 Sætningen: *og krattede en revne i jorden, som jeg lagde mig henover* forekommer kun i førsteudgaven fra 1931

*barndomshjem var der [...] en smule religiøsitet*²², men religion er ikke desto mindre en afgørende del af hele eksistensen. Noldes to brødre, Hans og Leonhard, drager da også senere rundt på egnen som lægprædikanter.

Så da Nolde i sin store pubertetsfortvivelse overvejer, om hans livsopgave måske kunne være at blive missionær, ligger det i en naturlig forlængelse af de religiøse værdier, han er vokset op med. Men det bliver klart for ham, at billedkunsten trods alt har en større tiltrækningskraft. Han begynder blandt andet at læse om den store renæssancemaler Albrecht Dürer²³, og som sagt tegner og maler han alle steder. Det bliver mere og mere åbenbart: han vil og skal satse på en kunstnerisk karriere, og selvom han møder massiv modstand fra hele det omgivende sædvanebaserede samfund – det vil i dette tilfælde først og fremmest sige fra præsten, pastor Mommsen, og fra faren – er hans begejstring for selve tanken så stærk, at intet tilsyneladende kan standse ham. For på trods af, at præsten for det første mener, at det er et syndens erhverv at være kunstmaler og for det andet for øvrigt også, at man ikke kan leve af det – og selvom faren er enig i det sidste, og hele tiden har set for sig, at Nolde skal fortsætte i landbruget, eller i nødstilfælde uddanne sig som håndværker af en slags, ja så lykkes det for ham, at flytte hjemmefra og få en læreplads med indbygget kunstnerisk potentiale: som træbilledskærer. Efterfølgende er han selv helt forbløffet over, at han som den første og den eneste i slægten løsriver sig fra sin hjemstav: *Som den første i familien, i generationer, kom jeg væk fra landsbyen, ind til byen, ud i verden.*²⁴ Men der svinger også en stor portion stolthed med, når han konstaterer: *Det forekom mig egentlig altid at være et mirakel, at netop jeg, født i et verdensfjernt hjørne af landet, skulle få evnen til at skabe – jeg, der bare var en gemen landsbydreng.*²⁵

I begyndelsen af dette kapitel hørte vi, hvordan Nolde fascineres af traditionerne ude på landet og hvordan han beklager deres langsomme forfald og opløsning. Han oprøres over, at *den finere gamle kultur og de folkelige værdier*²⁶ forkastes og tilintetgøres. Hele barndommen skildrer han overordnet set som en stor landlig idyl, hvor verden endnu ikke er gået af lave: *I mit barndomshjem var der fred. Megen skønhed og en smule religiøsitet.*²⁷ Idyllen er til at tage og føle på i Noldes skildring af en tidlig sommermorgen, hvor høet skal høstes: *Det fornøjeligste og skønneste liv på gården og i landsbyen begyndte om sommeren med høhøsten. Alle folk var livlige og fornøjede. Med leen over skulderen gik karlene meget tidligt om morgenen klokken halv fire ud på græsmarken, og vi drenge, med bare fødder, gik med i det dugvåde græs. Det var koldt. Men så kom den gloende røde morgensol, og snart kom så også far med den varme tyktflydende melgrød, som vi knælende samlede os om, og vi spiste alle af den store dampende gryde med en smørklat i midten med fyldte skeer.*²⁸

Selvom Nolde tegner dette idylliske billede af sin barndom og livet på landet, selvom han ifølge denne landlige idyls traditioner burde være blevet på sin hjemegn som landmand, og selvom den samfundsmæssige udvikling, som han tager afstand fra, har sit udspring i de store byer, består hele hans stræben i at komme væk fra denne stillestående provinsidyl og ud i den store verden ind til de store byer. Han er endnu ikke fyldt 17, da han flytter hjemmefra.

²² Emil Nolde: *Das eigene Leben*, side 12

²³ Albrecht Dürer (1471-1528): tysk maler

²⁴ Emil Nolde: *Das eigene Leben*, side 44

²⁵ Ibid. side 32

²⁶ Ibid. side 38

²⁷ Ibid. side 12

²⁸ Ibid. side 20